

ДИСКУРСТЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Мажит Б.Б.¹

¹Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, оқытушы,
экономикалық-құқықтық бағыттағы кәсіби шет тілдер кафедрасы,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан
e-mail: bagila.mazhit@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада дискурстың зерттелуінің жаңа бағыттары талқыланады. Дискурс сыртқы ортаның әсерімен пайда болатын, сөйлеудің прагматикалық және семантикалық қасиеттерін өзіндік реттілікпен туындайтын жүйе ретінде қарастырылады. Лингвосинергетиканың әдістемелік аппаратыны дискурс жүйесінің қозғалыс траекториясын коммуникативті мақсатқа жетуге және осы процестегі нақты сөйлеу бірліктері мен олардың арасындағы байланыстардың ролін анықтауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: дискурс, лингвосинергетика, синергетика, функционалды, семантикалық компоненттер, когнитивті талдау.

Тіл білімінде тілді біртұтас құрылым ретінде зерттеу талпынысы– бұрыннан бері зерттеліп келе жатқан мәселе. Ғалымдар тілді зерттеуді экспрессивті түрде жүзеге асыру мақсатында, тілдің әртүрлі формаларын анықтауға негіздеген. Тілдің деңгейі, формасы, семантикасы, прагматикасы, стилі, бейнелі динамикасы, сөйлеу құрамын жоғары деңгейде таныстыру тәсілдері сипатталып, фрагментті түрде зерттелді. Тілдің ішкі құрылымының элементтері, сөйлеу бірліктерінің жоғарғы сипаты зерттеле келе, тіл білімі термин қорын қалыптастырды. Тілді зерттеуде екі көзқарас орын алды: бірі тілді материалистік түрде қарастырса, ал екіншісі тілді идеалистік көзқараста қарастыруға бет алды. Бұл идея В. фон Гумбольдтың адам білімі мен мәдениетіндегі тіл ролінің арақатынасын анықтауымен байланысты [1, 57 б.].

Қазіргі ғылым дамуы – зерттеу жұмысы барысында адам факторын басты нысанда қарастыруды қажет етеді. Бұл антропоцентристік көзқарастың алдыңғы қатарға шыққанын көрсетеді. Антропоцентристік бағыттың зерттеу нысаны «тілдегі адам» немесе «адамдағы тіл» болып табылады [1, 11 б.]. Кеңірек мағынасында кез келген зерттеу нысанының адам үшін маңыздылығын, адам өміріне қажеттілігі мен тұлғасын дамытуға, жетілдіруге қосар үлесін сараптауды, мәнін түсіндіріп, маңызын көрсету– антропоцентристік бағыттың басты ұстанымы десек те болады. Антропоцентристік ұстаным түрлі ғылым салаларын өзара салаластыра, сабақтастыра зерттеуді негізге ала отырып, ғылымдағы жаңа бағыттардың қалыптасуына жол ашты.

Тіл білімінде «идеализм» мен «структурализмды» қатар қоя отырып, Ф. де Соссюр ғылымды ең іргелі әдіснамалық қайшылықтар ретінде

қарастырды. Ол «тіл білімі объектісінің қосарландығы» туралы зерттей келе, онда құрылымдық және функционалдық бағыттың бар екендігін тани отырып, функционалдық бағытқа бет бұрады [2, 92-93,170-171 б.]. **Функционалды бағыт** – тілді адамның қарым-қатынас құралы ретінде танып, оның сол бағыттағы қызметі мен сипатын анықтайтын көзқарастардың жиынтығы. Тілдің әлеуметтік сипаты, қоғамдық мәні жайында Ф. де Соссюр өз еңбектерінде жаңа көзқарасты ұсынады. Онда тіл тек қоғамдық құбылыс емес, тілде көрініс табатын өзіндік концепцияның бар екендігін негізге алады. Тілдің коммуникативтік, экспрессивтік қызмет атқаратындығын және бұл екеуінің арасында маңыздырағы – алғашқысы екендігіне тоқталады. Тілдің адам өміріндегі қоғам орны мен әлеуметтік сыры да осында деген ұстанымға келеді. Сондықтан да тіл мен қоғам байланысын зерттейтін дербес ғылымның болу керек екендігіне тоқтала келе, оны сыртқы лингвистика деп көрсетеді.

Қазіргі тіл білімін зерттеуде *дискурс* термині тілдің белгілеу функциясын, яғни тілдің функционалды кеңістігіндегі мәдени-тарихи экспрессивті түрде жүзеге асуын өз мойнына алады.

Дискурс термині белгілі бір құрылым ретінде қарастырылады. Ол тілдік құрылым болғандықтан “мәтін”, “сөйлесім”, “функционалдық стиль” сияқты терминдермен бірге қолданылады және осы бағытта дискурс лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны ретінде қарастырылады. Дискурс – адамдардың пікір алмасудағы, сөйлесудегі сөз бен ойдың бірлігін анықтайтын құбылыс. Онда сөйлеу тақырыбы сөйлесу процесінде орын алып, ой анықталады. Сондықтан да дискурс бірнеше түрге бөлініп және сол аяда зерттеледі. Қазіргі кезде дискурсты зерттеу аймағында ғылыми сипат алған дискурстың бірнеше түрлері бар. Десек те, бұл зерттеулерді толық немесе аяқталған деп айтуға болмайды, себебі бұл бағытта әртүрлі ғылым салаларында көптеген зерттеулер жүргізілуде: әскери дискурс; газеттік дискурс; саяси дискурс; бала дискурсы; өнертану дискурсы; магиялық дискурс; бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы; ғылыми (академиялық) дискурс; парфюмерлік дискурс; педагогикалық дискурс; поэтикалық дискурс; публицистикалық дискурс; жарнамалық дискурс; спорттық дискурс; техникалық дискурс; террористік дискурс; феминистік дискурс; көркем дискурс; экономикалық дискурс; электрондық дискурс; этикалық дискурс; заңи дискурс және т.б. [3, 10-11 б.].

В. фон Гумбольдт ең алғаш рет тілдің адам өміріндегі орнын көрсете келе, оның қарым-қатынас құралы ғана емес, дерексіз, топтастырылған ойлаудың аса қажетті шарты екендігін дәлелдеді. Яғни, адамның ақыл-ой әрекеті – шексіз құбылыс, ал сол құбылысты адам тілмен жеткізеді, тілдің көмегімен жүзеге асырады. Ғалым «тіл – ойлауды ұйымдастыратын орган болып табылады» деген пайымдауға келеді [1, 256-264 б.]. Олай болатын болса, тіл – адамның танымын, өмірлік тәжірибесін, білімін, ой-өрісін бейнелейтін күш. «Жеке адамның сөйлеген сөзінде сыртқы заттың тікелей бейнесі емес, оған араласқан сөйлеушінің жан дүниесінің қабылдау мүмкіндіктерінің нәтижесінде жаңадан дерлік пайда болған бейнелер

қолданылатынын осылай танытқан» [1, 264 б.]. В.фон Гумбольдтың бұл философиялық ойлары «тіл мен дискурс» аясында анық ашылады.

Тілде дискурсивті талдаудың зерттеу кеңістігі ауқымды. Өйткені дискурс ұғымы адамның ойлау сипатымен байланысты әлеуметтік-психологиялық сипаттар категориясы ретінде қарастырылады. Бұл дискурс теориясының тілдің антропоцентристік парадигмасының аясында қарастырылатынын көрсетеді, сонымен қатар дискурс – сөйлеушінің мақсатты түрде іске асатын коммуникативті әрекеті, яғни сол дискурсивті әрекет негізінде жүзеге асатын адамның ойлау болмысын көру және танумен анықталады. Т.Ван Дейктің түсіндіруінше, дискурс кең мағынада «коммуникативті әрекет кезіндегі уақыт пен кеңістік контекстінде анықталатын сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы оқиға» деп көрсетеді [4,113 б.]. Яғни, қоғамның сол кездегі көрінісі, сол кездегі шынайы өмір ағымы сөйлеу қарым-қатынасы кезінде мәтін түрінде тілде көрініс табады. Сол себепті дискурс – өз заманында орын алған қоғам көрінісі. Дискурста тіл адамның болмысын, қоғамның көрінісін көрсететін айна бола отырып, тілдік сананың бейнесі, тілдің ішкі көрінісін анықтайды. Дискурс өзінің иррационалды негіздерінде тілдің мағыналық және мәдени экспрессивті кеңістігіндегі барлық семантикалық интерпретациялардың шынайы көзі болып табылады.

Дискурс ұғымын Ю. Хабермас «тілдік коммуникация түрі» ретінде көрсетеді. Ол дискурстың мәдениетпен тікелей байланысын анықтай отырып, «кең шеңберде дискурс – уақыттың мәдени-тілдік контексті ретінде қарастырады. Оның аясына рухани-идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді. Тар мағынада дискурс қандай да болмасын мағынаны, құнды іс-әрекеттің нақты тілдік шындығын айтады» деп пайымдайды [5,15 - 18 б.]. Олай болса, сөйлеудің астарында тілдік сана мен мәдениет жатыр. Когнитивтік тұрғыдан қарастырғанда ұлт мәдениеті, дүниетанымы сананың бірден-бір көрінісі бола отырып, көп аспектілі күрделі мәселе болып саналады. Ол адамның ойлау мен танымының, санадағы эмоционалды-экспрессивті бейнелерінің ерекшеліктерінен құрылған, тілдік құбылыстардағы аксиологиялық модельдегі тілдік бірліктер арқылы көрініс табады. Когнитивтік мағына – когнитивтік лингвистиканың негізгі мәселелерінің бірі. Тілдік бірліктердің мағынасы адамның ойлау жүйесіне негізделеді. Бұл бағыттың негізгі ұғымдары: «әлем бейнесі», «әлемнің тілдік бейнесі», «әлем моделі», немесе «когнитивтік модель». Когнитивтік мағына тіл арқылы беріледі және танымдық ақпарат негізінде қарастырылады. Когнитивтік семантика – тіл арқылы құрылып айтылатын адам санасындағы концептуалды білімді таным моделі тұрғысынан зерттейтін ғылым.

Қазіргі таңда тілде дискурсивті талдау жасаудың жаңа лингвосинергетикалық тәсілі Ресей және Украина ғалымдарының бастауымен бой көтерді. Лингвосинергетика – қазіргі заманғы тіл білімінің өзекті бағыты. Лингвосинергетика соңғы жылдары пайда болған және қарқынды дамып келе жатқан ғылым саласы болып табылады. Тіл білімінде синергетикалық бағыттың пайда болуы В. Вилден, Р. Килер, Г. Альтман

сынды синергетикалық лингвистиканың неміс мектебі ғалымдарының есімдерімен байланысты. Тілдің синергетикалық анализі коммуникативтік процестерді ұйымдастыру туралы, сонымен қатар, тілге үйретудің әдістемесі туралы жаңа ақпарат алуға мүмкіндік береді. Тілдегі өздік ұйымдасу процестерімен коммуникативтік жүйе ретінде байланысты болатын лингвосинергетика бағытының қалыптасқаны туралы нақты айтуға болады. Тоғыспалы ғылым саласы болып келетін синергетиканың тілмен, тіл білімі саласымен байланысы өзге қырларынан қарастырып зерттеуді талап етеді. Лингвосинергетиканың когнитивтік, диахрондық түрлерінен басқа да жаңа сипаттарын алуға болады. Тіл синергетикасын тереңірек қарастыру тілді де өзге қырынан танытуға мүмкіндік береді. Түрлі әдістерді қолданып тілді зерттеу кезінде пайда болған пәнаралық бағыт – тіл синергетикасы, немесе лингвосинергетика, тілдің динамикалық аймағын бейнелеудің методологиялық тәсілдерінің бірі болып келеді [6, 12 б.]. Синергетиканың тілдегі аппликациялық потенциалы үлкен. Қазіргі уақытта зерттеу объектісіне байланысты лингвосинергетиканың екі үлкен бағытын көрсетуге болады: 1) Сөйлесім және сөйлесім әрекетінің синергетикасы; 2) Тіл синергетикасы. Бірінші топқа мәтін синергетикасын, дискурс синергетикасын, сөйлесім девиациясының синергетикасын топтастырамыз. Г.Г. Москальчук мәтін синергетикасы бағытында жұмыс жасап, мәтін құрудың синергетикалық модулін ұсынды [7, 296 б.]. Лингвосинергетиканың зерттеу объектісі тіл жүйесі болып келетін екінші тобына синхрондық және диахрондық синергетика жатады. Бұл бағыттарды украиндық ғалымдар Т.И. Домброва мен С.М. Еникеева қарастырды. Лингвосинергетиканың әр тобының зерттеу бағыттары үлкен зерттеулерді талап етеді. Оның әр бағыты бойынша зерттеу жүргізуге болады. Әр бағытын қазақ тіл бөліміне әкелу қажет және талап етеді. Осы бағыттар бойынша жасалған жұмыстар лингвосинергетиканың әрі қарай нығайып, дами түсуіне әсерін тигізеді.

Синергетика ұғымын 1971 ж. неміс ғалымы Г. Хакен енгізген болатын. Синергетика саласындағы зерттеулер күрделі динамикалық жүйелердегі өзін-өзі ұйымдастыру үрдістерін зерттеумен байланысты. Синергетика тәсілінің дискурсты зерттеуде қолданылуы, дискурстың күрделі өзін-өзі ұйымдастыра алатын жүйе ретінде қарастырылуымен байланысты. Дискурстың өзін-өзі ұйымдастыруы шынайы, белгілі-бір уақыт және жағдаят аралығында орын алатын процесс болуымен байланысты. Онда ойдың эволюциялық қозғалысы тіл арқылы көрініс табады. Сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы ой қайшылықтары мен бір-бірін толықтырушылықтары өзара реттелген құрылымдарды құруға, жаңа семантикалық мағынаның пайда болу қабілеттілігімен түсіндіріледі. Дискурстың функционалдық көрінісін синергетикалық параметрде зерттеуді былай түсіндіруге болады: 1) бейсыздық – белгілі бір жүйеге тән күрделі прагма-семантикалық әсері; 2) жүйедегі элементтердің бір-бірін толықтыра отырып коммуникативтік мақсатқа ұмтылуы арқылы жаңа сапалық күйге көшуі. Бұл көріністі синергетикалық талдауда аттрактор деп атайды яғни жүйенің, оған жеткеннен кейін қатып бұрынғы жағдайға келе алмауы; 3) флукутация –

жүйенің тепе-теңдік күйден ауытқуы; 4) хаотизация – жүйедегі бастапқы тенденцияларға сәйкес келмейтін функционалды элементтердің пайда болуы; 5) бифуркация – жүйенің даму эволюциялық жағдайда тармақталуы. Онда жүйе тепе-теңдік күйден ауытқып, жаңа бір семантикалық мағынаның пайда болуына алып келеді; 6) диссипация – жүйедегі ішкі реттілігінің сақталуы, яғни ретсіз, мағынасыз элементтерің жүйеде болмауы; 7) дискурстың жүйенің жаңа функционалды жағдайға фазалық ауысуы жаңа семантикалық мағыналар мен прагматикалық сипаттардың пайда болуымен байланысты. Осы синергетикалық талдау сипаттарын дискурста, яғни сөйлеу әрекеті жадайында қарастыруға болады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2004. – 269 с.
- [2] Соссюр, Ф. де. Заметки по общей лингвистике. / Ф. де Соссюр. – М.:Издательская группа «Прогресс», 2000г. – 280 с..
- [3] Ақтанова Л. Дискурс, мәтін, сөйлесім, тіл мәселелері. // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. – Алматы 2009. - №2. - 10-16 б.
- [4] Дейк, Т.А. Ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ВанДейк. – М.: Прогресс, 1989. – 113 с.
- [5] Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 15-18 с.
- [6] Фомина Т.Г. К проблеме применения синергетики в диахронических исследованиях фонетической системы языка // Русский язык: исторические судьбы и современность: Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, 13-16 марта 2001 г.): Труды и материалы / Под общ. ред. М.Л.Ремневой и А.А.Поликарпова. - М.: Изд-во МГУ, 2001.- С. 11, 222.
- [7] Москальчук Г.Г. Структура текста как синергетический процесс. - М.: Едиториал УРСС, 2003. – с.296.
- [8] Хакен Г. Основные понятия синергетики / Пер. Ю. А. Данилова // Синергетическая парадигма: Многообразие поисков и подходов. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 227 с.; С. 28-57.
- [9] Хакен Г. Синергетика. - М.: Мир, 1980. – 404 с.

REFERENCES

- [1] Humboldt V. von. Izbrannyye trudi po yazykoznaniiu. (Selected works on linguistics). M.: Progress, 2004. 11, 57, 269 pp.
- [2] Saussure, F. de. Zametki po obtchey lingvistike. (General linguistics notes). F. de Saussure. M.: Izdatelskaya gruppa "Progress", 2000. 92-93. 170-171, 280 pp .
- [3] Aktanova L. Discourse, mátin, sóylesim, til máseleleri. (Discourse, conversation, language issues). Qazaq tili men ádebieti oris mektebinde (Kazakh language and culture in Russian school). Almaty 2009. No. 2. 10-16 pp.
- [4] Dijk, T. A. Van. Language. Cognition. Communication. T. A. VanDeik. M.: Progress, 1989. 113 pp.
- [5] Makarov M. L. Osnovy teoryi discursa. (Fundamentals of discourse theory). M.: Gnosis, 2003. 15-18 pp.
- [6] Fomina T.G. K probleme primeneniya synergetiki v dyakhronnitcheskikh issledovanyakh foneticheskoy systemi yazika. (To the problem of the use of synergy in diachronic studies of the phonetic system of the language). Russkiy Yazik: istoricheskyye sudby i sovremennost: Mezhdunarodnyi congress issledovateley russkogo yazika. (Russian language: historical destinies and modernity. International Congress of Russian Language Researchers)

Moskva, March 13-16, 2001. (Moscow, March 13-16, 2001). Trudy i materialy (Works and materials). Pod obtch. red. M. L. Remneva and A. A. Polikarpov. (Under the common. Ed. M.L.Remneva and A.A. Polikarpov). M.: MGU , 2001. 11, 222 pp.

[7] Moskalchuk G. G. Struktura texta kak synergetichesyi process. (Text structure as a synergistic process) M.: Editorial URSS, 2003. 296 p.

[8] Haken g. Osnovnyie ponyatiya synergetiki. (Basic Concepts of Synergetics). Per. Yu. A. Danilova. Synergeticheskiye paradigmi: Mnogoobrazyie poiskov i podhodov. (Translation by Yu. A. Danilov. Synergistic paradigm: Diversity of searches and approaches). - M.: Progress-Tradititsiya, 2000. – 227p., 28-57 pp.

[9] Haken G. Synergetica. (Synergetics). M.: Mir, 1980. 404 p.

ЛИНГВОСИНЕРГЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДИСКУРСИВНОГО АНАЛИЗА

Мажит Б.Б.¹,

¹магистр гуманитарных наук, преподаватель кафедры иностранных языков
экономико-правового направления,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: bagila.mazhit@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные исследования дискурса как саморегулирующейся системы прагматических и семантических свойств речи, на которую оказывает влияние внешняя среда. Привлечение методологического аппарата лингвосинергетики позволяет выявить траектории движения дискурсивной системы к коммуникативной цели и выявить роль конкретных речевых единиц и связей между ними в этом процессе.

Ключевые слова: дискурс, лингвосинергетика, синергетика, функциональные, семантические компоненты, когнитивный анализ.

LINGUOSYNERGETICAL ASPECTS OF DISCOURSE ANALYSIS

Mazhit B.B.¹,

¹M.A., teacher of professional foreign language department
of economical legal direction
of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: bagila.mazhit@mail.ru

Abstract: The article deals with the contemporary investigations of discourse. Discourse is a self-regulating system of pragmatical and semantic properties of speech, which is influenced by the external environment. The involvement of the methodological apparatus of linguosynergetics allows to reveal the trajectories of the movement of the discourse system to the communicative goal and to identify the role of specific speech units and connections between them in this process.

Keywords: discourse, linguosynergetics, synergetics, functional, semantic components, cognitive.

Статья поступила 19.01.2021